Erciyes Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi
Yayınları No : 2

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİNİN KURULUŞ VE GELİŞMESİNE HİZMETİ GEÇEN TÜRK DÜNYASI AYDINLARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

(23-26 Mayıs 1996)

Yayına Hazırlayanlar

Prof.Dr. Abdulkadir YUVALI
Doç.Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Doç.Dr. Mustafa KESKİN
Yrd.Doç.Dr. Ayhan ÖZTÜRK

Kayseri - 1996

ABDULKADİR İNAN'IN MANAS DESTANI ÜZERİNDE ÇALIŞMALARI

Doç.Dr. Gülzura CUMAKUNOVA(*)

Türk halkları uzun tarihleri içerisinde çeşitli kültürlerin ve devletlerin yer almasına ve yıkılmasına neden olan tantanalı bir geçmişi yaşadılar. Onlar bugünkü bilinen medeniyetlerin çok daha ötesinde mükemmel yazma geleneğine sahip olmalarına rağmen, ne yazık ki, neslimize bu ulu tarihi dökmeden saçmadan getiremediler. Atalarımızın ihtişam yollarını onların atlarının ayağını bastığı yerlere bıraktıkları taş eserlerden, günümüze bazıları ulaşıp, bazıları ulaşmadan toprak altında gömülüp kalan medeniyet kalıntılarından aramak zorundayız. Atalarımız bize muntazam bir tarihi eserler bırakmadılar, fakat dünyanın hiçbir milletine nasip olmayan zengin hazineyi-bütün geçmişinin önemli noktalarını sığdıran destanlarını, efsane, masallarını miras bıraktılar. O destanlardan, efsanelerden ve elimize ulaşan eserlerden geçmişin izlerini teşhis etmek, aynı zamanda kendi tarihlerinin yeni sayfalarını açmak vazifesi 19. ve 20. yüzyıl nesline, onun önde gelen aydınlarına düşmüştü. Ve bu adamlar kendilerine takılan bu vazifeyi namusla, şerefle taşıyabildiler. Onların millet anlayışı, vatan anlayışı resmi sınırlar ile kayıtlı kalmadan, bilgileri ve bilimleri gibi geniş olup, ayrılmış yolları, bölünmüş tarihleri "benim", "senin" demeden "bizim" diyerek, bir bütün olarak canlandırmaya, tesbit etmeye çalıştılar. Bu hedefleri için bazen vatan ve aile hasretini de çekerek, nice zorluklara katlanarak da olsa bütün ömürlerini sarf ettiler. Onların yaptıkları ve yazdıkları ile günlük çalışmamızda sık sık karşılaşırsak da kendileri hakkında düşünmek, verdiği emekleri değerlendirmek için her zaman vakit bulamıyoruz. Bugün bize bu fırsatı da, bu zamanı bulmamızı, geçmişimizin önemli sayfalarını tekrar bir gözden geçirmemize imkan veren bu sempozyumun değerli düzenleyicilerine şükran borçluyuz.

Ben burda Türk bilimine emeği geçen daha bir büyüğümüz- Abdulkadir İnan'dan ve onun çok yönlü faaliyetinin bir yönü olan "Manas" destanı üzerinde çalışmalarından söz edeceğim. Abdulkadir İnan'ın araştırma sahası çok geniş olduğu gibi araştırma alanı da tarih, dil, etnografya, folklor, dinler ve inançlar, arkeolojik malümatlar olmak üzere çok yönlüdür.

İnan, Başkurdistan'ın halk edebiyatı ürünleri ile zengin Çıgay adlı yerinde doğmuş ve büyümüş. Daha küçük yaştan folklora büyük ilgi duymuş ve folklor malzemelerini derleme işlerine başlamış, önceleri yalnızca Başkurt folkloru ile uğraşan İnan, 1914 yılından itibaren profesör Zeki Velidi'nin tavsiyesiyle bütün Türk kavimlerinin folkloru ve etnografyası, destanları, dinleri ve ananeleri üzerinde kapsamlı çalışmalarına başlamıştır.

(*) Kırgızistan Bilimler Akademisi Bişkek/KIRGIZİSTAN.

Mesleki ve ilmi çalışmaları nedeniyle Leningrad (Petersburg), Taşkent, Semerkand, İran, Afganistan, Hindistan, Paris, Berlin gibi Türkolojinin önemli kaynaklarının bulunduğu yerleri gezerek araştırmalarını yapması ona daha sonraki çalışmaları için sağlam bir zemin hazırlamıştır. 1923'te Zeki Velidi Togan'la Asya'daki Türklerin yaşadığı bölgeleri dolaşırlar, örf-adet, gelenek, inançlarını bizzat öğrenirler.

1925 yılında profesör Zeki Velidi Togan ile birlikte Türkiye'ye geçtiği zaman İnan'ın adı duyulup, ilmi çalışmalarının haberi biliniyordu. Onun Arapça, Farsça, Rusça, Almanca ve bütün Türk dillerini iyi bilmesi geniş çaplı bibliografyadan istifade edebilmesine ve kopuk kalan edebi ve kültürel çevreler arasında belli bir bağlantı kurabilmesine, en azından bu bağlantıyı çalışmalarında yansıtmasına imkan vermiştir. Abdulkadir İnan folklor, Türk tarihi ve etnografiyası, dinleri, inançları ve filolojisine dair 300 kadar ilmi eserden ibaret zengin bir miras bıraktı.

Abdulkadir İnan, bütün Türk folklorunun bilgini ise de onun folklor çalışmalarında "Manas" destanının özel bir yeri olduğu tartışılmaz. İnan'ın "Manas" destanına olan özel ilgisi, hayranlığı daha araştırma işlerine başladığı ilk yıllardan itibaren uyanmış olmadır ki, onun bu destana duyduğu sıcak yaklaşım ve değer başka folklor eserlerini incelerken bile izlenebiliyor.

"Manas" destanına olan sevdasının sebebini adeta aşağıdaki cümleleri ile ifade ediyor.

"Şimdiye kadar malum olan destanlar arasında "Manas" kadar eski öğe ve imajları çok bulunan bir destan tesbit edilmiş değildir" (Manas destanı üzerine notlar, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1959, s. 192);

"Eski Türk destanı Alp Er Tonga'dan haber veren ve destanın bazı parçalarını bize eriştiren Kaşgarlı Mahmut da Tanrıdağlarından gelmiş ve Türklüğe karşı hudutsuz sevgi ve bağlılığı bu dağlara bağlı ananelerden mülhem olmuştur; Türklere dair yüce Tanrının sözlerini naklettikten sonra "onları (Türkleri) yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiştir" diye izahındaki "yüksek"yer şüphesiz Tanrıdağlarıdır. Alp Er Tonga'dan bahseden diğer Türk müellifi, Balasagunlu Yusuf Has Hacip'tir. O da Tanrıdağlarının oğluydu. "Oğuz destanı"ndan, "Dede Korkut"tan, "Ergenekon"dan bahseden XVII. asrın en büyük Türkçüsü Ebülgazi Bahadır Han da Tanrıdağlarında dolaşmıştır. Onun rivayet ettiği destana göre, "Türk'ün babası oğullarına buyurdu ki, Türk'ü kendinize hakan biliniz, onun sözünden dışarı çıkmayınız... Türk, pek terbiyeli, akıllı kişi idi. Babasının ölümünden sonra dünyayı dolaştı. Nihayet bir yeri beğenip oraya yerleşti. Bu yere "Isık-Köl denilir", Isık-Köl halk etimolojisine göre "sıcak göl" demek ise de, "mukaddes göl", "mübarek göl" manasına gelen "Izık Köl" ("Idık-Köl, "Iyık Köl", G.C.) denilmiş olması daha uygundur.

Tanrıdağları ve "mukaddes göl" işte bizim "Manas Destanı" bu yerlerde yaşamış ve buralarda tesbit edilmiştir" ("Manas" Destanının Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden, "Türk Yurdu", 1942, C. 26, s. 251).

Abdulkadir İnan'ın "Manas" destanı üzerindeki çalışmalarına bakıldığında, bir destanın ele alınabilecek birçok problemiyle uzaktan veya yakından ilgilendiğini görüyoruz. Onun değindiği başlıca konular şunlardır:

1. "Manas" destanının yaranış devri;
2. "Manas" isminin menşei;
3. Manas" ve başka Türk destanları (özellikle Altay-Yenisey menkîbeleri ile karşılaştırmaları);
4. Destanın keşfedilmesi, derlenmesi, neşri;
5. Manasçılar ve onların rivayetleri;
6. Destanın temel ideolojsi;
7. "Manas" destanında türkçülük ve islamcılık, şamanizm unsurları; vs.

İnan "Manas" hakkında yayınlanan bütün bibliyografyayı titizlikle ve büyük bir merakla takip etmiş, yukarıda belirttiğimiz gibi onun bir çok dilden yararlanabilmesi ve bilgi seviyesinin genişliği, diğer taraftan materyali en ince ayrıntısına kadar anlayabilmesi ona hem Rus, hem Kırgız meslektaşlarına nispeten belli derecede üstünlük sağlamıştır. Fakat araştırmacı yalnız destanın frogmentar olarak yayınlanan kısımları, W.Radlov'un yayımladığı varyant ile yetiniyordu, yani kaynak yetersizliğinden yakınıyordu. Destanın derlenmiş büyük varyantları bazı siyasi düşüncelerin kurbanı olup, kaderini raflarda bekliyordu.

1920'li yılların sonundan itibaren "Manas" destanına karşı "pantürkizm ve panislamizm ideolojisi dolu, aşırı reaksiyoncu destan" olduğu iddia edilen kampanya başlatılır. Bu kampanyaya beli başlı yayın organları, itibarlı Rus folklorcuları katılmıştı. Örneğin, Türkistan'ın baş gazetesi "Turkestanskaya Pravda" şöyle yazıyor: "Manas destanı pantürkizm ülküsünün inkişafı devrinde doğmuştur. Diğer cihetten panislamizm propagandaları tesiriyle bu destana yazılı edebiyat unsurları da girmiştir. Toplanan "Manas" destanının birinci ve ikinci kısımları aşırı milliyetperverlik ruhiyle doludur" veya "Manas" destanı ilim bakımından çok kıymetli eser olmakla beraber, Kırgızların ve diğer Türk kavimlerinin milli inkişaflarına zararlı bir istikamet verebilir. O nedenle biz buna karşı ihtiyatlı davranmalıyız" (Turkestanskaya Pravda", 1924, No 23).

Destana yönelik "pantürkizm", "öldürücü islamiyetin tehdidi", "Kırgız asılzade sınıfının tehdidi" gibi suçlamalar resmi görüşün yankıları olduğu için destanı derleme işlerinin çok faal yürütülmesine rağmen, "böyle bir islamcı ve türkçü eserin neşrinin çok zararlı olacağı bahane edilerek yayınları uzun bir zaman durdurulmuştu. Bu yasak ta 1922 yılında ülke çapında özel olarak yapılan "Manas" ilmi konferansında destanın aklanıp, halk edebiyatı eseri olduğu ispatlanıncaya kadar sürmüştür.

"Manas" üzerinde yapılan spekülasyonlar destanın derlenmesini ve neşrini muntazam bir şekilde takip eden Abdulkadir İnan'ı o kadar rahatsız etmiş olmalı ki, bu yıllar içinde "Manas"ın tartışmaya sebep açan konuları üzerinde çok değerli makalelerini arka arkaya yayımlar. Onu çok kızdıran husus da "öldürücü pantürkizm ve panislamizm" iftirasını ortaya atanların fikirlerinin ciddi bir ilmi tekniğe dayalı olmamasıydı. Bu "çok fırkacı ve Rus Kahramanlar", "Kırgız Dil Yadıgarlarından Manas Destanı", "Manas Destanı Üzerinde Notlar" adlı makalelerinde destanın karmaşık ideoloijik yapısını ilmi prensiplere dayalı deliller ile aydınlatır. Araştırmacının bu konudaki çalışmaları geniş bir tarihi, folklorluk bibliyografya, ilmi esaslar temelinde kurulması, diğer Türk boylarının destanlarıyla bol bol mukayese edilerek tetkik edilmesiyle değerlidir.

"Manas" destanında, - diye yazmış Abdulkadir İnan, pantürkizm unsurları da İslam ideolojisi ile dolu epizodlar da bulunabilir. Fakat, bunun gibi parçaların "internasyonalist"lere dehşet verecek kadar kuvvetli olmadığı muhakkaktır....

"Manas kahramanlarının tanrı anlayışları VIII. asırdaki Göktürklerin ve IX. yüzyıl Yenisey Kırgızlarının Tanrı hakkındaki inançlarından daha ilkel niteliktedir...

"Manas" destanının kahramanlarının yaptıkları dini törenler bir parça İslam tesiriyle karışık şamanlık törenleridir. Ant, düğün, defin törenlerinin hepsinde İslam'dan önceki inançlar şeklini muhafaza etmiştir.

XVIII. yüzyılda Kırgızlar'da İslamiyet'in güçlenmesini İnan, W. Radlov'un da ifade ettiği gibi Kırgızlar'ın Kalmuklar ile savaşının esas motivi değil müşrik Çinliler ile Kalmuklar'ın daha önceki kanlı baskıları ile zulümlerine karşı müslüman Kırgızlar'ın dini nefretinin uyanması olarak algılıyor.

Abdulkadir İnan'ın "Manas" üzerinde malümatları "Manas tanıtma dalındaki bilinen bazı vakalara düzeltme yapması açısından da değerlidir. Örneğin, "Manas" destanını derleme sırasındaki bir varislik prensibinin dikkate alınmamış olmasını ortaya çıkarmış. İnan, W. Radlov'un kendi derlemesine yazdığı "Önsöz"ü destan hakkında yazılan en mühim araştırma olarak nitelendirmekle beraber, bu "Önsöz"de "Manas"ı Radlov'dan önce keşfeden türkolog Çokan Valihanov'un ne bu destana dair verdiği bilgilerden, ne yayınladığı "Han Köketey'in Yoğ Töreni" epizodunun tercümesinden söz etmemesini "garip" buluyor.

Gerçekten de, W.Radlov'un 1858 yılında Almanya'dan ilk geldiğinde başvurduğu yer de, onun sonraki Sibirya ve Orta Asya gezilerinin finansmanlığını da yapan kurum Rus Coğrafya Derneği idi. Valihanov'un "Cungarıya Notları"nda, yayımladığı, derlediği metaryalin tümü de bu kurumda saklanmış durumdaydı. Demek ki, W. Radlov'un "Manas" hakkındaki bu tek kaynaktan haberi olmaması imkansızdı ve söz etmemesinin belki bir başka nedeni olmalıydı.

Abdulkadir İnan'ın ortaya çıkardığı daha bir husus Macar alimi Georg von Almaşi'nin derlemesi ile ilgilidir. Georg von Almaşi, Çokan Valihanov ve Wilhelm Radlov'dan sonra "Manas'ı Avrupa ilmi çevresine tanıtan insandır. O'nun derlediği materiyalını 1911 yılında Budapeşte'de "Keleti Szemle" dergisine "Bahadır Manas'ın oğlu Semetey ile vedalaşması" adıyla yayımladığı hakkında bugüne kadar yaşayan sabit bir fikir vardır.

Fakat, İnan'ın ifade ettiğine göre G.Almaşi materiyali "Manas Kıssası" adlı yazılı kitaptan almış, belittiğine göre o kitabın toplam hacmi 50 mısradan oluşuyormuş (20'si "Manas", 30'u "Semetey", "Seytek" olmak üzere). İnan, G.Almaşi'nin kullandığı bu kitapları Zeki Velidi'nin de gördüğünden bahsediyor. Şimdiki Manas tanıma ilim dalının bilinen malümatları arasında ne G.Almaşi'nin hangi yazılı kitaplardan yararlandığı, ne Zeki Velidi'nin bu kitapları nerden görmüş olabileceği, ne de bu kitapların sonra nereye kaybolduğu bellidir. Bir de İnan, G.Almaşi'nin derlediği materyali bilindiği gibi "Bahadır Manas'ın oğlu Semetey ile vedalaşması" adıyla değil, "Manas'ın on iki kul ile Pekin'e seferi" adıyla yayımladığını belirtmiş.

Görüldüğü gibi, İnan'ın yazdıkları ile bilinen resmi bilgiler arasında birçok ayrılıklar var. Bunların açıklığa kavuşturulması destanımızı tanıtma dalında yeni bir söz olacağına benziyor.

Abdulkadir İnan'ın "Manas" destanını tanıtmadaki en önemli hizmeti onun bu destanı Türkçeye tercüme etmesi olmuştur. Araştırmacının "Manas" üzerindeki bütün çalışmaları ile bu tercüme için çok yararlı zemin hazırladığı söylenebilir.

Araştırmalarının çoğunu W.Radlov varyantını esas alarak yazan İnan, bu varyantın eksiklerini iyi biliyordu. Destanın bütün özelliğini yansıtabilecek büyük variyantların neşredilmesini sabırsızlıkla bekliyordu.

"Bu gün elimizde bulunan Manas destanı metinlerinin, eski Kırgızların yaşayış ve geleneklerini aksettirmesi bakımından, en önemlisi Radloff'un tesbit ettiği metindir. Son otuz beş yıl içinde tesbit edilen tam destan metinleri yayımlanıncaya kadar Radloff'un metni bu değerini muhafaza edecektir (A.İnan "Manas" Destanı Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1959, s. 134). Çokan Valihanov'un yayımladığı "Kökötöy Hanın Yoğ Aşı" adlı bir bölümün bile daha iyi bir rivayetten alındığını belirtmişti. Gerçekten de Radlov derlemesini bir kaç defada ve çeşitli manascıların ağzından yazdığı için destanın içeriğinde bir takım karışıklar meydana gelmiştir. Yazma işleri ilkel şartlarda yapıldığı için tabii ki, çok sayıda harfi hatalara yol verilmiştir. Sözlerindeki, kahramanların adlarındaki karışıklar bazen bütün bir parçanın yanlış anlaşılmasını doğurmuştur

İnan, büyük varyantlar ile daha tanış olmadığı için belki bu eksikliklerin hepsini bilememiştir, fakat tam variyantlardan birinin neşredilmesinin destana hakettiği değeri kazandıracağına güveniyordu. Nihayet, 1959'da "Manas"ın üç bölümünü de kapsayan 4 ciltlik birleşik variyant profesör Bolat Yunusaliyev'in büyük çabası ve "Önsöz"ü ile yayımlandı. Destanın o güne kadar tesbit edilen rivayetlerinden seçilerek birleştirilmiş bu yayın bugün de en iyi "Manas" yayını namını koruyor.

Bu olayı dört gözle bekleyen Abdulkadir İnan bu variyantı hemen Türkçeye aktarmaya başlar. Düz yazıyla aktarmasına rağmen, yeterince akıcı dil ile en ufak epizodları bile doğru tarif edebilmesiyle, destanın özünün başlıca epizodlarının tümünü içermesiyle bu çeviri de "Manas" destanının en iyi Türkçe çevirisi sayılabilir.

Muhtemelen burda İnan'ın iki dili de çok iyi bilmesi, Türk folklorunun bilgini olması, en önemlisi de Kırgızlar'ın göçebe yaşam tarzıyla yakından tanış olmasının büyük rolü olmuştur.